

ग्रामीण शेती क्षेत्रातील काम करणाऱ्या बालकामगारांच्या सामाजिक समस्यांचे विक्षेपणात्मक अध्ययन

प्रा. सिताराम कचरू मोगल

समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी महाविद्यालय कन्नड,
ता.कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर, ४३१ १०३

प्रस्तावना :

भारत हा विकसनशील देश आहे आणि त्याचा विकास झपाट्याने होत आहे. या विकास प्रक्रियेत आर्थिक विकासाच्या तुलनेत सामाजिक विकास मात्र मागे राहिलेला दिसतो. आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक समस्यांमध्ये वाढ होऊन त्याची तीव्रता देखील वाढत असताना दिसत आहे, ज्यामध्ये भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, बाल गुन्हेगारी, शेतकरी आत्महत्या, हुंडाबळी, बालविवाह, बालकामगार इत्यादी समकालीन समस्यांचा उल्लेख करता येईल. भारत हा आजही खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. 65% पेक्षा अधिक लोकसंख्या ही ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करते या ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करणाऱ्या लोकसंख्येचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असून शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेतीमधून मिळणारे उत्पन्न हे अनिश्चित असते त्याहून अनिश्चितता असते शेतीमालाला मिळणाऱ्या बाजारभावाची, त्यामुळे दारिद्र्य, आत्महत्या, निरक्षरता या समस्या ग्रामीण लोकसंख्येच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर कायमस्वरूपात अस्तित्वात असलेल्या किंबहुना त्याची तीव्रता वाढत असताना दिसून येते. बहुविध समस्यांचे माहेरघर असलेल्या ग्रामीण क्षेत्रात असणाऱ्या सर्व समस्यांचे निश्चितीकरण करणे त्यावर उपाय योजना सुचविणे या दृष्टीने समाजशास्त्राचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामध्ये बालकांच्या भविष्याच्या दृष्टीने बालकामगार ही एक अत्यंत गंभीर आणि ऐतिहासिक स्वरूपाची समस्या आहे, जी स्वातंत्र्योत्तर आणि स्वातंत्र्यपूर्व अशा दोन्ही कालखंडात अस्तित्वात होती आणि आजही मोठ्या प्रमाणात आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकूण बालकामगारांच्या 90 टक्के बालकामगार शेती क्षेत्रात कार्यरत आहे असे विविध संस्था आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना यांच्या अध्ययनातून दिसून येते मात्र हा 90 टक्के बालकामगार अभ्यासाच्या, सुविधांच्या आणि कायद्याच्या दृष्टीने दुर्लक्षित असलेला दिसून येतो.

या दृष्टीने या अभ्यास विषयाचे महत्त्व अधोरेखित करता येऊ शकते. शहरी क्षेत्रात एकूण बालकामगारांच्या दहा टक्के बालकामगार आढळून येतो, मात्र शहरी क्षेत्रात एकूण बालकामगार अभ्यासांपैकी 90 टक्के अभ्यास दहा टक्के क्षेत्र असलेल्या शहरी बालकामगारांचा झालेला आहे आणि 90 टक्के भाग बालकामगार असलेल्या क्षेत्रात दहा टक्के अभ्यास झालेला आहे, त्यामुळे संशोधकाला ग्रामीण क्षेत्रातील शेती क्षेत्रात कार्यरत असणारा बालकामगार हा महत्त्वपूर्ण अभ्यास विषय आहे असे वाटते. शहरी क्षेत्रातील बालकामगारांच्या कामाचे स्वरूप हे ग्रामीण भागातील बालकामगारांच्या कामाच्या स्वरूपापेक्षा वेगळे आहे. शहरीक्षेत्रातील बालकामगार हे ज्याप्रमाणे लवकर दिसून येतात त्याप्रमाणे ग्रामीण भागातील बालकामगारांची ओळख पटवणे त्यांचा शोध घेणे हे कठीण आहे, कारण कुटुंबात, कुटुंबासोबत, कुटुंबाच्या बाहेर स्थायी-अस्थायी, तात्पुरत्या, रोजंदारीवर, अत्यल्प वेतनावर किंवा विनावेतनावर तो बालकामगार काम करतो. “जगातील अनेक भागांमध्ये बालकामगार हा चिंतेचा विषय आहे 2008 मध्ये जगभरातील 215 दशलक्ष बालकामगारांपैकी 60 टक्के बालकामगार हे शेती क्षेत्रात कार्यरत होते”¹

“जागतिकीकरण व उदारवादाचे धोरण यामुळे विकसित व मागास राष्ट्रातील आर्थिक दरी वाढण्याची शक्यता असल्याने दारिद्र्य ही स्थिती बाल कामगाराचे आर्थिक, शारीरिक, मानसिक शोषण होण्यास कारणीभूत ठरले आहे. कृषी विकासामुळे बालकामगारांच्या संख्येत व प्रमाणात घट झालेली नाही तर ती वाढलेली आहे”² महिला आणि बालके यांच्यावरील सर्व क्षेत्रातील भेदभाव दूर करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्राने 1979 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष म्हणून घोषित केले. बालमजुरीचा मुद्दा मानवी हक्काचा मुद्दा आहे. भारतीय राज्यघटनेने दिलेले मूलभूत हक्क आणि अधिकार बालकामगारांच्या विकासाचा आधार आहे, परंतु स्वातंत्र्यानंतर आजही बालकामगारांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हा व्यक्ती

म्हणून नसून केवळ सहानुभूतीयुक्त आहे. जागतिक पातळीवर बालकामगारांच्या हक्क आणि अधिकाराचे रक्षण होण्यासाठी सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये 1803 मध्ये कायदा पारित करण्यात आला, ज्यामध्ये कापड उद्योगांमध्ये बालकामगारांच्या कामाचे तास निश्चिती, प्रति दिवस बारा तासापेक्षा अधिक नसावे असे सांगण्यात आले. यानंतर जगभरातील विविध देशांनी या संदर्भात पावले उचलायला सुरुवात केली. जागतिक पातळीवर 1973 मध्ये सर्वप्रथम कामगारांच्या कामाचे न्यूनतम तास आणि राष्ट्रीय धोरण याबाबत कन्वेंशन क्रमांक 138 च्या अधिवेशनात ठराव संमत करण्यात आला यानंतर यासंदर्भात 1999 मध्ये कन्वेंशन क्रमांक 182 नुसार काळ मर्यादित स्वरूपात विविध देशांनी बालकामगार धोरण राबवून ही समस्या नष्ट करण्यासाठी तातडीने पावले उचलावीत असा ठराव संमत करण्यात आला.

2001 आणि 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील 5 ते 14 वर्षे वयोगटातील ग्रामीण आणि शहरी

बालकामगारांची संख्या :

वर्ष	एकूण बालकामगारांची संख्या दशलक्षमध्ये			बाल कामगारांची टक्केवारी		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
2001	5.9	2.1	8	11.4	1.3	12.7
2011	4.3	2.9	7.2	8.1	2.0	10.1

संदर्भ जनगणना 2001 आणि 2011³

संशोधन साहित्याचा आढावा :

धुंदले संगीता⁴ :

यांनी “औरंगाबाद जिल्ह्यातील बालकामगार आणि बालकामगार कायदे एक चिकित्सक अभ्यास” हा संशोधन प्रबंध उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाला सादर केला या संशोधनात त्यांना ग्रामीण शेती क्षेत्रात एकूण बालकामगारांच्या 86.4 % बालकामगार कार्यरत असल्याचे दिसून आले त्यासोबतच बालकामगार स्त्री आणि पुरुषांच्या कामाच्या स्वरूपामध्ये भिन्नता दिसून आली अल्प वेतनावर बालमजूर उपलब्ध होत असल्याने व्यावसायिक बालमजुरांना प्राधान्य देत असल्याचा निष्कर्ष त्यांनी काढला.

सावंत सुभाष⁵ :

यांनी 2009 मध्ये बीड जिल्ह्यातील ऊसतोड व्यवसायातील बालकामगारांचा अभ्यास केला या मध्ये

त्यांना एकूण कुटुंबापैकी विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण 89.09 टक्के, तर संयुक्त कुटुंबाचे प्रमाण 10.91 टक्के दिसून आले, तसेच बालकामगारांच्या संदर्भात शासनाने सुरू केलेल्या योजनांची माहिती नसल्याचे प्रमाण 62.27 टक्के इतके होते. एकूण बालकामगारांमध्ये 35.27 टक्के प्रमाण भटक्या विमुक्त जातीचे, खुल्या प्रवर्गातील व्यक्तीचे प्रमाण 33.09 टक्के अनुसूचित जाती प्रवर्गाचे 24.73 टक्के इतके दिसून आले.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :

बालकामगार ही एक समकालीन सामाजिक समस्या असून ग्रामीण भागातील 90 टक्के बालकामगार हा विशेषता दुर्लक्षित आहे. त्याच्या आरोग्य, शिक्षण, आणि मानसिक समस्याकडे शासन-प्रशासन आणि समाज म्हणून सर्वांनीच दुर्लक्ष केलेले असल्यामुळे त्यांचे अध्ययन करणे ही काळाची गरज आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये त्यांना सामावून घेण्यासाठी त्यांचे शिक्षण आणि विकासासाठी सामाजिक प्रबोधन, विविध कायदांच्या माध्यमातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्राथमिक आणि द्वितीयक तथ्याच्या आधारे संशोधकाने माहितीचे संकलन केले आहे. यामध्ये प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी अनुसूची मुलाखत आणि द्वितीय तथ्य संकलनासाठी विविध शासकीय आकडेवारी, अहवाल, ग्रंथ, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बालकामगारांची आकडेवारी यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांची आर्थिक स्थिती जाणून घेणे.
2. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांची शैक्षणिक स्थिती जाणून घेणे .
3. बालकामगारांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहीत कृत्ये :

1. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगार निम्न आर्थिक क्षेत्रातील आहे.
2. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांच्या शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.
3. असुरक्षित आणि जोखमीच्या कामात बालकामगारांना विविध आरोग्य विषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

बालकामगार व्याख्या :

होमर फोक्स (अध्यक्ष युनायटेड स्टेट्स नॅशनल चाईल्ड लेबर) : यांच्या मते “मुलांच्या पूर्ण शारीरिक विकासात त्यांच्या किमान अपेक्षित शिक्षण घेण्याच्या संधीत आणि त्यांना आवश्यक असलेल्या मनोरंजनाच्या कामात आड येणारे कोणतेही काम मुले करत असतील तर अशा मुलांना बालकामगार म्हणावे”

नमुना निवड :

संशोधकाने औरंगाबाद जिल्ह्यातील नऊ ग्रामीण तालुक्यातून प्रत्येकी 35 याप्रमाणे 315 बालकामगारांची सहेतुक उद्देश पूर्ण नमुना निवड पद्धतीने निवड केलेली आहे व मुलाखत अनुसूची च्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आले आहे.

संशोधनातील निष्कर्ष :

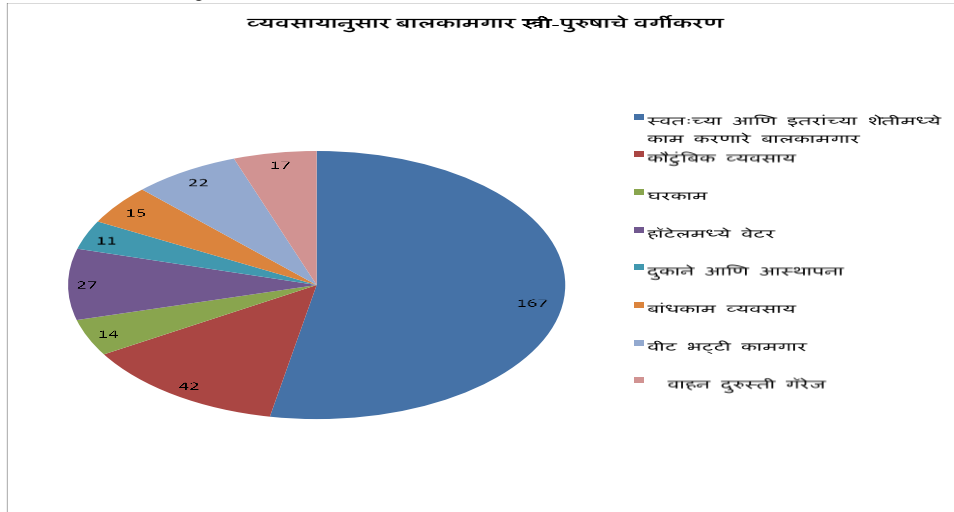
ग्रामीण बाल कामगारांचे स्त्री-पुरुष प्रमाण

अ.क्र	विवरण	स्त्री-पुरुष संख्या	टक्केवारी
1	पुरुष बालकामगार	208	66

2	स्त्री बालकामगार	107	34
3	एकूण	315	100

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की एकूण 315 बालकामगारांपैकी 208 पुरुष बालकामगार आणि 107 स्त्री बालकामगार आढळून आल्या. स्त्री बालकामगार अदृश्य बालकामगार या गटात येतात, त्यांचे काम कौटुंबिक व्यवसायात आणि घरगुती कार्यात असल्यामुळे त्यांची वास्तविक संख्या यापेक्षा अधिक असू शकते. घरकाम करणाऱ्या एकूण 14 बालकामगारांपैकी सर्व स्त्री बालकामगार आढळून आल्या. कुटुंबामध्ये स्त्रियांचे आर्थिक, मानसिक आणि शारीरिक शोषण देखील केल्या जाते. चार भिंतीच्या आत असणाऱ्या स्त्री बालकामगारांची वास्तविक संख्या जाणून घेणे संशोधकांसाठी अडचणीचे ठरते सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक अशा सर्व क्षेत्रात स्त्रिला दुय्यम दर्जा दिल्यामुळे स्त्री बालकामगार हे क्षेत्र देखील याच पद्धतीने दुर्लक्षित झालेले दिसून येते

व्यवसायानुसार बालकामगार स्त्री-पुरुषाचे वर्गीकरण :

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की स्वतःच्या आणि इतरांच्या शेतीमध्ये काम करणारे एकूण 167 बालकामगार आहेत. कौटुंबिक व्यवसायात काम करणाऱ्या ग्रामीण बालकामगारांची संख्या 42 इतकी आहे, घरकाम मध्ये काम करणाऱ्या स्त्री बाल कामगारांची संख्या 14 इतकी आहे, हॉटेलमध्ये 27 बालकामगार काम करतात, दुकाने आणि खाजगी आस्थापनामध्ये 11 बालकामगार कार्यरत आहेत, बांधकाम व्यवसायामध्ये 15 बालकामगार कार्यरत आहेत, वीट भट्टीमध्ये 22 बालकामगार कार्यरत आहेत

तर 17 बालकामगार हे वाहन दुरुस्ती उद्योगात कार्यरत आहे असे दिसून येते. यावरून असे लक्षात येते की शेती क्षेत्रातील एकूण बालकामगारांमध्ये सर्वाधिक बालकाम शेती आणि शेती संबंधित क्षेत्रात आहेत.

निष्कर्ष :

1. बालकामगार कुटुंब ही निम्न आर्थिक स्तरातील असून ते दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगतात असे दिसून आले एकूण कौटुंबिक मासिक उत्पन्न पाच हजार पेक्षा कमी असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 23, पाच ते आठ हजार पर्यंत मासिक उत्पन्न

असणार्या कुटुंबांची संख्या 185, आठ ते दहा हजार उत्पन्न असणार्या कुटुंबांची संख्या 88 तर दहा हजार ते पंधरा हजार या दरम्यान मासिक उत्पन्न असणार्या कुटुंबांची संख्या अत्यल्प 19 इतकी आढळून आली.

2. बालकामगार आणि शिक्षण यांचा सहसंबंध तपासला असता एकूण 315 बालकामगारांपैकी 66 बालकामगार अशिक्षित, पहिली ते चौथीपर्यंत शिक्षण घेतलेले 180, पहिली ते आठवीपर्यंत शिक्षण घेतलेले 69 बालकामगार आढळून आले यावरून असे दिसून येते की बालकामगार हे कामात व्यस्त झाल्यानंतर त्यांचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते अर्थात शैक्षणिक गळती ही बालकामगारांमध्ये अधिक दिसून आली.
3. 114 (63.68 टक्के) बालकामगारांनी दारिद्र्यामुळे शिक्षण सोडण्याचे सांगितले.
4. बालकामगारांच्या पालकांचे व्यावसायिक विश्लेषण केल्यानंतर त्यामध्ये 69 (1.9 टक्के) शेतकरी, मजुरी करणारे 214 (67.9 टक्के) पालक आढळून आले. यावरून असे लक्षात येते की मजुरी आणि शेती क्षेत्रातील पालकांच्या पाल्यांचे बालकामगारामध्ये प्रमाण अधिक आहे.
5. 315 बालकामगारांपैकी दारिद्र्य रेषेखालील बालकामगार कुटुंबांची संख्या 246 (78.09 टक्के) इतकी दिसून आली यावरून असा निष्कर्ष निघतो की दारिद्र्य हे बालकामगार समस्येचे प्रमुख कारण आहे
6. बालकामगारांचे वय आणि शारीरिक क्षमता यांच्या तुलनेत कामाचा बोजा अधिक असल्यामुळे 66 टक्के बालकामगारांनी त्यांना वेगवेगळ्या आरोग्यविषयक समस्या झाल्याचे सांगितले, यामध्ये डोकेदुखी, थंडी-ताप, सर्दी, अशक्तपणा, काम करत असताना वेळा कोयता इतर साधनांनी जखमा होणे,

शेतामध्ये काम करत असताना दगड-काटे, माती-पाणी यांचा रोज संपर्क येतो त्यांच्यापासून, तसेच साप विंचू यांच्यामुळे देखील गंभीर आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झाल्याचे बालकामगारांनी सांगितले.

सारांश :

सारांश रूपानेअसे म्हणता येईल की दारिद्र्य हे बालकामगार समस्येचे प्रमुख कारण असले तरी ते एकमेव कारण नसून आर्थिकेतर कारणांचा देखील बालकामगार समस्येमध्ये प्रमुख सहभाग असल्याचे दिसून आले. ज्यामध्ये पालकांची व्यसनाधीनता, निरक्षरता, अज्ञान, कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, शासकीय दृष्टिकोन, सामाजिक दृष्टिकोन, बेरोजगारी, स्थलांतर या कारणामुळे लहान बालकांना शिक्षण घेण्याच्या कालावधीत कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावण्यासाठी आपले बालपण गहाण टाकून कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावावा लागतो ,परंतु हे करत असताना त्याचे बालपण करपते आणि भविष्यकाळ अंधकारमय होतो. यासाठी या बालकांना या स्थितीतून बाहेर काढणे हे केवळ त्यांच्या भविष्यासाठी नाही तर समाज आणि देशाच्या भविष्यासाठी आवश्यक बाब आहे याकडे केवळ सहानुभूतीयुक्त दृष्टिकोन न बाळगता सर्वांनी गांभीर्याने या समस्याकडे बघणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- ✦ महिला धोरण 2014 महिला व बालविकास विभाग मंत्रालय महाराष्ट्र शासन पृष्ठ क्र.03.
- ✦ ओबीलेशन ऑफ चाइल्ड लेबर इन इंडिया स्टेटस फॉर द इलेव्हंथ फाईव्ह इयर प्लॅन.
- ✦ संदर्भ जनगणना 2001 आणि 2011.
- ✦ धुंदले संगीता रामधन औरंगाबाद जिल्ह्यातील बालकामगार आणि बालकामगार कायदे एक चिकित्सक अभ्यास 2010.
- ✦ सावंत सुभाष संपतराव बीड जिल्ह्यातील ऊस तोडणी व्यवसायातील बाल श्रमिकांचा अभ्यास.